

Overijsselse plaatsnamen verklaard

Overijsselse plaatsnamen verklaard

Reeks Nederlandse plaatsnamen
deel 8

Gerald van Berkel

Schrijver: Gerald van Berkel

Kaart omslag: Joan en Cornelis Blaeu (1640)

Transiselana Dominium vernacule Over-Yssel

<http://irs.ub.rug.nl/ppn/145499022>

Met dank aan de Afdeling Bijzondere Collecties RUG

ISBN: 9789463180269

© 2017 Gerald van Berkel, Amstelveen

Ten geleide

Voor u ligt *Overijsselse plaatsnamen verklaard*, het achtste deel uit de reeks Nederlandse plaatsnamen. Deze reeks is gebaseerd op de in een periode van tien jaar volledig nieuw opgebouwde materiaalverzameling van Nederlandse toponiemen en hun attestaties (oude vermeldingen) in historische bronnen. Inmiddels omvat het corpus meer dan 10.000 toponiemen en circa 35.000 attestaties. De gehanteerde opzet is vergelijkbaar met die van *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie* (2006) van Gerald van Berkel en Kees Samplonius. Een van de belangrijkste kritiekpunten op dit werk was het gebrek aan uniformiteit in de verklaringen van de twee auteurs. Om tegemoet te komen aan de kritiek heb ik alle lemma's opnieuw samengesteld, waardoor een uniform werk van de hand van één auteur ontstond.

De reeks Nederlandse plaatsnamen is ontstaan uit de behoefte om als bijproduct van een lezing in Limburg het plaatsnamen-materiaal van die provincie in boekvorm beschikbaar te stellen. *Limburgse plaatsnamen verklaard* werd daarmee het eerste deel van de reeks provincie-uitgaven. Het is de bedoeling dat, volgend op de reeks, een geheel nieuw woordenboek van plaatsnamen inclusief bronvermeldingen het licht zal zien onder de titel *Nederlandse plaatsnamen verklaard*.

Met veel genoegen heb ik aan de totstandkoming van dit boek gewerkt. Ik dank speciaal mijn vrouw Carolien voor het correctie lezen. Ik hoop dat u als lezer plezier aan de verzamelde informatie zult beleven.

Gerald van Berkel

Amstelveen
December 2016

Korte nederzettingsgeschiedenis van Overijssel

Vanaf 1500 voor Christus (midden Bronstijd) lagen de nederzettingen in Overijssel vooral op grote dekzandruggen en rivierduinen, vaak bij stromend water. Ze bestonden uit één erf, dat herhaaldelijk werd verplaatst. Rond het begin van de jaartelling is sprake van meer plaatsgebondenheid van de nederzettingen. In deze periode heersten relatief droge omstandigheden die nederzettingen mogelijk maakten op lager gelegen locaties. Opgravingen van grotere stallen wijzen erop dat in deze periode veehouderij een steeds belangrijkere positie innam.

Overijssel lag aan de periferie van het Romeinse rijk. Vanaf de midden-Romeinse tijd treden diverse veranderingen op en is er sprake van een meer planmatige aanleg van de nederzettingen, het gebruik van hutkommen en aanwijzingen voor de productie en bewerking van ijzer. Na de ineenstorting van het Romeinse rijk is gedeeltelijk sprake van bewoningscontinuïteit.

In de zesde en zevende eeuw lag Overijssel aan de westelijke rand van het Saksische cultuurgebied. Vanaf de zevende en achtste eeuw kwamen deze gebieden binnen de Frankische invloedssfeer. Ook de nederzettingen uit de Karolingische tijd bestaan doorgaans uit één erf. Vanaf de negende en tiende eeuw komen de nederzettingen steeds lager in het landschap te liggen, op de lage flanken van dekzandruggen en rivierduinen. In de elfde en twaalfde eeuw neemt het aantal nederzettingen toe. Locaties op de lagere flanken van dekzandruggen blijven overheersen. In deze periode ontstaan langs Regge en Vecht, op de flanken van de Sallandse stuwwal en op de keileemopduiking van Vollenhove aaneengesloten akkers, de zogenaamde essen, die zich over de zandruggen uitstrekken. Het steken van plaggen en het kappen van bos rondom de essen leiden tot het ontstaan van heidevelden en stuifzanden. Ook ontstaan de eerste veenontginningen zoals Vriezenveen (14e eeuw).

De IJssel was een belangrijke verkeersader en opkomende steden als Deventer, Kampen en Zwolle profiteerden van de Oost-zeehandel. In de 17e eeuw en 18e eeuw werden vanuit Zwolle en Hasselt de veengebieden planmatig ontgonnen door particulieren en compagnieën. In de 19e eeuw leidde industrialisatie van met name de textielnijverheid tot meer welvaart en het ontstaan van een stedelijke agglomeratie rondom Enschede. Vanaf 1900 vond bosaanplant met naaldhout plaats en werden de laatste woeste gronden in Overijssel ontgonnen.

Chronologische tabel van plaatsnaamttypen

Sommige plaatsnaamttypen reflecteren de nederzittingsgeschiedenis. In bijgaande tabel worden enkele chronologische lagen onderscheiden:

Chronologische tabel van Overijsselse plaatsnaamttypen ¹		
Prehistorisch	1a	Een deel der éénstammige waternamen en afleidingen daarvan door middel van suffixen: <i>IJssel, Reest, Regge</i> en <i>Vecht</i>
	1b	mogelijk een deel van oude, niet samengestelde en etymologisch veelal onzekere namen als <i>Ane, Heemse, Junne, Kuinre</i> en <i>Ommen</i>
Vroeg historisch	2a	Voortzetting van type 1a en 1b
	2b	Waternamen gevormd met <i>apa</i> 'water, rivier' en daarvan afgeleide plaatsnamen. Hiertoe behoren <i>Brunnepe, Ter Hunnepe</i> en <i>Wannepe(rveen)</i>
	2c	Misschien al enkele namen op <i>-ing-</i>
	2d	Namen gevormd met <i>-heri</i> 'plaats met zandige rug', zoals <i>Dulder, Elfter(heurne), Enter, Lonneker, Losser, Mander, Molter(heurne), Stegeren</i> en <i>Vaneker</i>
	2e	Plaatsnamen met het achtervoegsel <i>t/d</i> : <i>Hasselt, Leeuwte</i> en <i>Tilligte</i>
	2f	Waarschijnlijk een deel van de namen gevormd met <i>-lo</i> 'licht, open bos', zoals <i>Almelo, Baarlo, Daarle, Espelo, Haarle, Ijpelo, Markelo, Ramele, Tweekelo, Usselo</i> en <i>Warmelo</i>
Vroege middeleeuwen t/m 10 ^e eeuw	3a	Voortzetting van type 2c, 2d, 2e en 2f
	3b	Waternamen samengesteld met <i>-aa</i> en <i>-beek</i>
	3d	Echte nederzittingsnamen samengesteld met <i>-dorp, -heem, -ingheem, -huizen, -wijk</i> en <i>-zaal</i>
Tijd van de grote uitbreiding van het woonareaal sinds ca. 1000	4a	Voortzetting van type 2c
	4b	Verdere nederzittingsnamen met <i>-dorp, -huizen, -wijk</i>
	4c	Plaatsnamen samengesteld met <i>-broek, -haar, -holt, -horst, -laar</i> en <i>-lo</i>
	4d	Namen samenhangend met de bedijking zoals die op <i>-dijk, -sluis</i> en <i>-zijl</i>
	4e	Ontginningsnamen met <i>-veen</i>
Postmiddeleeuws	5a	Voortzetting van type 4d en 4e
	5b	Vernoemingsnamen als <i>De Krim, Mataram, Pathmos</i> en <i>Sahara</i>

¹ Voor Overijssel aangepast schema, ontleend aan D.P. Blok, Schematisch overzicht van ontstaanstijd en vormingswijze van enige plaatsnamen. In: *Grote Winkler Prins*. Zevende geheel nieuwe druk, Amsterdam / Brussel, 1974. Deel 18 p. 540-541.

Overijsselse toponymische grondwoorden

De meeste plaatsnamen zijn samenstellingen en zij bestaan uit twee delen. Het tweede deel is een zogenaamd toponymisch grondwoord dat kenmerkend is voor een bepaalde cultuurperiode en/of streek. Het in kaart brengen van de wijze waarop deze grondwoorden zich in tijd en plaats manifesteren en vaststelling van wetmatigheden die daarbij naar voren komen, vormen een belangrijke bijdrage van de naamkunde aan de studie van de nederzettingsgeschiedenis. Op basis van de plaatsnamen die in dit boek aan de orde komen is een frequentieanalyse gemaakt van de diverse grondwoorden. Het percentage is ten opzichte van het totaal aantal namen. Voor Overijssel leidt dat tot de volgende top-15:

#	Grondwoord	Betekenis	Percentage
1	lo	'licht, open bos'	9,0
2	hoek	'(dijk)bocht, (afgelegen) plaats, gebied'	4,2
3	heem	'woonplaats, woning'	3,6
4	veld	'open vlakte, bouwland'	3,6
5	berg	'terreinverheffing, heuvel'	2,9
6	veen	'veengebied'	2,6
7	haar	'zandige rug'	2,5
8	heri	'plaats met een zandige rug'	2,0
8	horst	'begroeide hoogte'	2,0
10	wijk	'hoeve, nederzetting, dorp'	1,9
11	broek	'moerassig, drassig land'	1,9
12	huis	'woning'	1,7
13	holt	'hoogopgaand loofbos'	1,6
14	dorp	'hoeve, (dochter)nederzetting'	1,4
15	es	'bijeengelegen bouwland'	1,4

Plaatsnamen worden doorgaans verdeeld in twee categorieën, natuurnamen en cultuurnamen. De natuurnamen zeggen iets over aspecten van het natuurlijke landschap, de cultuurnamen refereren aan de stempel die de mens drukte op dat landschap. De natuurnamen in Overijssel wijzen voal op de aanwezigheid van bos (*lo* 'licht, open bos', *holt* 'hoogopgaand loofbos') en een geaccidenteerd terrein (*berg* 'terreinverheffing, heuvel', *haar* 'zandige rug', *heri* 'plaats met zandige rug' en *horst* 'begroeide hoogte'). De cultuurnamen wijzen op echte nederzettingen, grotendeels ontstaan in de periode van de vroege tot en met de late middeleeuwen (*dorp* 'hoeve, (dochter)nederzetting', *heem* 'woonplaats, woning', *huis* 'woning' en *wijk* 'hoeve, nederzetting, dorp'). De vaak secundaire namen op *hoek*

wijzen op sateliëtnederzettingen benoemd vanuit een centrale locatie. De namen op es 'bijeengelegen bouwland', *veld* 'open vlakte, bouwland' en het vaak jongere *veen* 'veengebied' wijzen op het gebruik als bouwland of voor plaggen- of veenontginning. De belangrijkste grondwoorden zijn als apart lemma in het woordenboek opgenomen.

Wat niet tot uitdrukking komt in de frequentietabel van de grondwoorden zijn de vele namen op *-ing-*. Het ontbreekt in de tabel omdat het geen grondwoord is, maar een suffix (zie de Toelichting bij enkele termen op bladzijde 11). Dit suffix vormt in Overijssel vooral afleidingen van persoonsnamen ter aanduiding van een erve of boerderij en van de daar gevestigde familie. Qua frequentie zouden deze namen in de top 3 staan.

Opbouw van de lemma's

De opbouw van de lemma's van de plaatsnamen is als volgt: De plaatsnaam staat vet, gevolgd door de gemeentenaam tussen haakjes. Dan volgt waar mogelijk de uitspraakvariant van de naam. Vervolgens worden in chronologische volgorde de attestaties van de plaatsnaam vermeld en ten slotte volgt een verklaring en eventueel wat beknopte historische informatie. Bovendien zijn nog enkele niet meer in gebruik zijnde plaatsnamen, herkenbaar aan een kruis (+), opgenomen omdat er bij een ander lemma naar wordt verwezen. Plaatsnamen die voorafgaan door een lidwoord of door *Ten* of *Ter* zijn alfabetisch te vinden onder de naam.

Enkele speciale tekens

>	geworden tot
<	ontstaan uit
→	zie dat lemma
†	niet meer in officieel gebruik
*	gereconstrueerde vorm
ð	als de beginklank in ne. <i>that</i>
þ	als de beginklank in ne. <i>thing</i>
b	als de combinatie <i>bv</i>

Bijzondere afkortingen

B	België	ndl.	Nederlands
brab.	Brabants	ne.	Nieuwengels
dial.	dialect	nfri.	Nieuwfries
D	Drenthe	NH	Noord-Holland
Dld	Duitsland	nhd.	Nieuwhoogduits
eng.	Engels	nijsl.	Nieuwijslands
Fl	Flevoland	nnl.	Nieuwnederlands
Fr	Friesland	nno.	Nieuwnoors
fra.	Frans	nzwe.	Nieuwzweeds
Fra	Frankrijk	O	Overijssel
fri.	Fries	oe.	Oudengels
GB	Groot-Britannië	ofra.	Oudfrans
germ.	Germaans	ofri.	Oudfries
Gl	Gelderland	ohd.	Oudhoogduits
got.	Gotisch	oijsl.	Oudijslands
Gr	Groningen	onl.	Oudnederlands
kelt.	Keltisch	ono.	Oudnoors
lat.	Latijn	oostfri.	Oostfries
Lb	Limburg	oostndl.	Oostnederlands
limb.	Limburgs	os.	Oudsaksisch
me.	Middelengels	rom.	Romaans
mlat.	Middeleeuws Latijn	U	Utrecht
mhd.	Middelhoogduits	vnnl.	Vroegnieuw-nederlands
mnd.	Middelnederduits	westf.	Westfaals
mnl.	Middelnederlands	Zl	Zeeland
NB	Noord-Brabant	ZH	Zuid-Holland
ndd.	Nederduits	zndl.	Zuidnederlands

Toelichting bij enkele termen

<i>ablaut</i>	systematische verandering van de stamklinker
<i>datief</i>	derde naamval, in plaatsnamen met plaatsaanduidende functie
<i>genitief</i>	tweede naamval, vaak ter aanduiding van bezit
<i>Germaans</i>	groep talen die zich van het Indo-Europees onderscheiden door een systematische klankverschuiving van de medeklinkers. Tot deze groep behoren onder andere het Nederlands, Fries, Engels, Duits, IJslands, Noors, Zweeds en Deens
<i>grondwoord</i>	een woord dat we kunnen uitbreiden tot een nieuw woord door er een voor- of achtervoegsel aan toe te voegen of dat we met een ander woord kunnen samenstellen
<i>Indo-Europees</i>	groep aan het Germaans verwante talen, waaronder het Keltisch, Romaans, Grieks, Slavisch en Sanskriet
<i>reïnterpretatie</i>	een nieuwe, andere interpretatie geven van de betekenis van een vaak ondoorzichtig woord door associatie met beter bekende woorden. Ook wel volksetymologie genoemd
<i>substraattaal</i>	een taal die werd gesproken binnen een gemeenschap en die werd vervangen door de taal van een nieuwe heersende klasse, meestal de taal van een veroveraar. Substraattalen blijven soms herkenbaar in de taal die ze is opgevolgd. Men veronderstelt dat de meeste substraatwoorden in het Germaans afkomstig zijn van een niet-Indo-Europese substraattaal. Veel substraatwoorden kennen een geringe geografische verspreiding en vaak hebben ze betrekking op landschapselementen
<i>suffix</i>	achtervoegsel, een taalelement dat niet als los woord kan voorkomen, maar achter een grondwoord wordt toegevoegd, waardoor een nieuw woord ontstaat
<i>toponiem</i>	plaatsnaam
<i>umlaut</i>	wijziging van een klinker onder invloed van een klank in de volgende lettergreep (meestal door een <i>-i-</i>)
<i>vernoeming</i>	een plaatsnaam die ontstaan is doordat men op basis van eraan verbonden bijbetekenissen bewust een elders voorkomend toponiem uitgekozen heeft, zonder dat er van topografische samenhang sprake is. Overijsselse voorbeelden: <i>De Krim</i> , <i>Mataram</i> , <i>Pathmos</i> en <i>Sahara</i>
<i>verzamelsuffix</i>	achtervoegsel met als functie aan te geven dat sprake is van een bepaalde hoeveelheid/aantal van het door het grondwoord aangeduide, bij voorbeeld <i>Leeuwte</i> , een afleiding met het verzamelsuffix <i>-t-</i> (uit <i>*-ibi</i>) van onl. <i>lew</i> 'grafheuvel' met de betekenis 'plaats waar meerdere grafheuvels zijn'

Selectie uit de geraadpleegde literatuur

- Aa, A.J. van der**, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*. Gorinchem, 1839-1851.
- Beek, R. van**, *Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen*. Wageningen, 2009.
- Berkel, G. van en K. Samplonius**, *Nederlandse Plaatsnamen. Herkomst en Historie*, 3de herziene druk. Utrecht, 2006.
- Gysseling, M.**, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. [Brussel], 1960.
- Jellinghaus, H.**, *Die Westfälischen Ortsnamen nach ihren Grundwörtern*. Dritte vermehrte Ausgabe, Zweiter Abdruck. Osnabrück, 1930.
- Künzel, R.F., D.P. Blok en J.M. Verhoeff**, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam, 1988.
- Loon, J. van**, *Maurits Gysselings Toponymisch Woordenboek*. Receptie, aanvullingen en correcties, Werken KCTDV 26. Tongeren, 2008.
- Moerman, H.J.**, *Nederlandse plaatsnamen. Een overzicht*. Leiden, 1956.
- Rentenaar, R.**, *Vernoemingsnamen. Een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de nederlandse toponymie*. Amsterdam, 1984.
- Roeleveld, A.**, *De plaatsnamen op -lo in Twente*. Scriptie bijvak naamkunde. Amsterdam, 1987.
- Schelhaas, H. e.a.**, *Steden en dorpen in Overijssel*. Uitgave in de serie jaarboeken Overijssel, onder redactie van dr. H. Schelhaas, Bert Molenaar. Zwolle, 1980.
- Schönfeld, M.**, *Veldnamen in Nederland*, Tweede druk. Amsterdam, 1950.
- Schönfeld, M.**, *Nederlandse Waternamen*, Studiën VI. Brussel, 1955.
- Vries, J. de**, *Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse plaatsnamen*. Utrecht etc., 1962.

A

aa 'water, rivier'

Varianten: *a*, *ao*, *ae*, *ee*, *ie* en *ij* 'water, rivier'. Ontstaan uit Germaans **ahwô*, dat ter aanduiding van een natuurlijk water in het gehele Germaanse taalgebied voorkomt. Als soortnaam alleen verwant met lat. *aqua* 'water', verder in de eigennamen Russisch *Oka*, Litouws *Akele* en Illyrisch *Aquincum*. De beperkte verspreiding wijst op herkomst uit een vóór-Indo-Europese substraattaal. In de Nederlandse kuststreek is *aa* in de 9e-10e eeuw gepalataliseerd tot *ee*, later *ie* (in Friesland en Noord-Holland), en soms, in de 16e eeuw, gediftongeed tot *ij* (IJmuiden). In de Hollands-Utrechtse laagvlakte overheeft *Aa* (Oud-Ade), dat zich laat verklaren door de laatmiddeleeuwse koloniale omgangstaal van het veengebied. In Zeeland komen in de middeleeuwen waternamen met *aa* voor, die behoren tot de oudste laag van samengestelde namen in Nederland, met als bloeiperiode de tijd van de volksverhuizingen. Bij het afsterven van *aa* als soortnaam aan het einde van de middeleeuwen werd *Aa* als waternaam zeer gebruikelijk.

De meeste plaatsnamen met *aa* zijn door overdrachtelijk gebruik ontstaan uit een waternaam. Vroegste vermeldingen van dit waterwoord in Nederland zijn: 776 kopie 1170-1175 *Gusaha* (ligging onbekend, in de omgeving van Schouwen), 976 *super fluuium Golda* (Gouwe), 976 *super fluuium Laraha* (Laree bij Biervliet), 1138 *juxta lacum qui vocatur A* (*Aa* of *Angstel*), 1144 kopie 13e eeuw *A* (*Aa* of *Weerij*).

Aadorp (Twenterand)

1867 *Aabrug*, 1913 *Aabrug*, 1925 *Aadorp*; Oorspronkelijk een →*brug* 'verbinding over een water' over de rivier de *Aa* (1848 *De Aa*), waarvoor zie →*aa* 'water, rivier', ter plaatse opgegaan in het Twentekanaal. *Brug* is vervangen door →*dorp* '(dochter)nederzetting', dat betrekking heeft op de begin 20e eeuw gestichte bebouwing.

Aa-landen (Zwolle)

1838-1857 *Aa landen*, gebied: 1899 *Aalanden*; Een veldnaam voor landen gelegen langs de Westerveldsche *Aa*, in 1306 vermeld als *A*, waarvoor zie →*aa* 'water, rivier'.

Aalderinkshoek (Almelo)

Gebied: 1867 *Aalderinkshoek*, 1877 *Aalderinkhoek*, 1899 *Aalderinkshoek*, 1936 *Aalderinkshoek*; →*hoek* '(afgelegen) plaats, gebiedsdeel' van *Aalderink*, de naam van een erf, een afleiding met het suffix →*-ing-* van de persoonsnaam *Aalder* met de betekenis 'de lieden van *Aalder*'.

aard 'beploegde of bebouwde grond, bouwland'

Mnl. *aert* 'beploegde of bebouwde grond, bouwland', ohd. *art* 'het ploegen', oe. *earð* 'het ploegen; veldvruchten', een afleiding bij germ. **arjan* 'ploegen' (got. *arjan*, oe. *erian*, mnl. *erien*, *eren*). Niet verwant met nnl. *aarde* 'aardbol, aardoppervlak'. Een alternatieve etymologie voert zndl. *aard* 'begraasde oever, weiland' terug op onl. *arda*, met als betekenis 'bodemverheffing aan een waterloop, hoge oever' onder verwijzing naar lat. *arduus* 'hoog, steil'.

Achterhoek (Hof van Twente)

1867 *Achterhoek*, 1936 *Achterhoek*; *achter* 'achterwaarts gelegen' en →*hoek* '(afgelegen) plaats, gebiedsdeel', ten opzichte van Hengelo gelegen achter de Hengelosche Esch.

Afsched (Zwartewaterland)

1302 *Ascet*, 1308 *Ascheit*, 1415 *Assched*; De oudste vormen wijzen op onl. *askethe* 'plaats waar essen staan, essenbos'. *Afsched* 'afscheiding' berust dan op reïnterpretatie. In de 19e eeuw kende men dit gehucht in de omtrek alleen onder de namen *Aan de Zeedijk* of *Bij de Venerijterzijl*.

Agelo (Dinkelland)

Uitspraak: *oagel*. Zie →Groot-Agelo en →Klein-Agelo.

Albergen (Tubbergen)

Uitspraak: *albearg*, *albearge*, *albeargn*. Laat in 10e eeuw *in Alberge*, midden 12e eeuw *de Alfberga*, 1385 *apud Alberghe*, 1531 *te Talberch*, 1548 *Alberghe*, 1665 *Albergen*, 1936 *Albergen*; Op grond van de vorm *Alfberga* moet de betekenis zoiets als 'elvenberg' zijn, waarin onl. *alf* 'bovenaards wezen, elf'. Wordt *alf* echter opgevat als een onverbogen bijvoeglijk naamwoord, dan betekent het 'wit' en duidt de plaatsnaam op een 'witte berg'. De verklaring uit ofra. *alberge* 'herberg' berust slechts op vormgelijkheid en is geografisch misplaatst.

Almelo (Almelo)

1157 kopie 17e eeuw *Everhardus de Almelo*, 1165 kopie 1247 *Euerardo de Almelo*, 1169 kopie 1351-1353 *Everardo de Almeloe*,